

GENÇ AKADEMİSYENLER BULUŞMASI II

Entelektüel Bağımlılığı Aşmak

İlim Geleneğimiz Üzerine Araştırmalar

editör:

A. Cüneyd Köksal

yedirenk

İslam Şehrine Tarihte Yer Açmak

MUSTAFA KÖMÜRCÜOĞLU*

Şehir pratik olarak içinde yaşadığımız, ancak teorik olarak anlamlandırmakta zorlandığımız bir olguya işaret eder. Bu zorluk tarihin ilk dönemlerinde şehrin nasıl ortaya çıktığı, hangi özelliklere sahip olduğu, kaç tür şehir olduğu ve bugün ideal bir şehrin ne tür özellikleri olması gerektiği ortaya konmak istendiğinde özellikle ortaya çıkar. Diğer taraftan bu sorunlar bugün batıcı yaklaşımın hazır cevaplığında kısmen de olsa aşılmıştır. Nitekim Batılı düşünürler kent tarihini batı kenti ile son bulacak şekilde yazmışlar, batı kentinin özelliklerini kent denen olgunun genel özellikleri olarak kabul etmişler, kent türlerini incelerken sadece batı kentlerinin tipolojisini çizmişler ve ideal bir kent olarak da bugünün batı kentini işaret etmişlerdir.

Bugün kabaca düşünüldüğünde başarılı bir kentin batılı anlamda kapitalist kent olduğu, kapitalistleşmeyi ya da diğer bir deyişle sanayileşmeyi başaramamış kentlerin ise kötü bir taklit olarak görüldüğü söylenebilir. Tabii bu durum kentlerin bir ülke gerçekliğinde var olduğu olgusuyla birlikte düşünüldüğünde üçüncü dünya ülkesi kavramıyla paralel bir şe-

* Sakarya Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü, Araştırma Görevlisi.

kilde üçüncü dünya kenti gerçekliği ile bizi başbaşa bırakır. Dolayısıyla bu kentlerin önlerindeki tek tercih çağdaş batı kentlerini taklit etmekten başka bir şey olarak görülmez. Diğer taraftan batı kentlerini yücelten ve diğer kentleri onun kötü birer kopyası olarak gören bu anlayış kent tarihi düşünlüğünde kent denen olgunun gerçekliği ve çeşitliliği açısından oldukça problemlidir.

Batı kenti dediğimiz olgu tarihsel öncüllerine sahip olsa da gerçekte 19. yüzyılda kâmil bir şekilde ortaya çıkmıştır. Burada kâmil derken kastımız sanayi kenti olma durumudur. Diğer taraftan Batı tüm kent tarihini anlamlandırma görevini üstüne almıştır. Bu anlatıya göre kent denilen olgu M.Ö. 3000-3500 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Zira söz konusu yıllar arasında da hi Mısır ve Mezopotamya'da nüfusu 40.000 civarında olan kentler bulunmaktaydı. Bu tarihlerden sonra artık köy toplumunu ifade eden neolitik toplumdaki kent toplumuna geçildiği kabul edilmektedir. Söz konusu geçişin yaklaşık 5000 yıllık bir süreyi kapsadığı iddia edilmektedir. Yani insanlık M.Ö. 8000 yılından M.Ö. 3000 yılına kadar köy toplumundan kent toplumuna evrilmiştir. Bu noktada sorun söz konusu 5000 yıllık zaman dilimi hakkında elde çok az verinin olmasıdır. Dolayısıyla bu koskoca zaman dilimi batılı anlayış çerçevesinde kentin doğuşunun öncülü olarak önümüze serilmektedir.

Kentin doğuşunu batılı bir perspektifte anlatmak genel olarak batılı bir kent teorisi ortaya koymanın ilk şartı olarak kabul edilebilir. Tarihî verilerin az olduğu bu döneme ilişkin anlatı çoğunlukla batılı bir felsefe ile bir taraftan zenginleştirilmekte diğer taraftan ise yönlendirilmektedir. Bunun örneği Mumford'da açık bir şekilde görülmektedir. Zira Mumford kentin doğuşunu Hegelyen diyalektikle ustaca açıklamaktadır. Bilindiği üzere diyalektik tez-antitez-sentez kavramlarıyla anlatılmaktadır. Bu kavramlar doğada anne-baba ve çocuğa karşılık gelmektedir. Mumford da avcı toplumun ilk toplum türü olduğunu belirtip bu toplum karakteristiğinin erkek olduğunu belirtmiş, ardından köy toplumunu açıklamış ve bu toplumun

karakteristiğinin ise kadın olduğunu ileri sürmüştür. Kent ise Mumford'a göre avcı toplumunun erkek özelliklerinin köy toplumunun kadın özellikleriyle buluşmasıyla ortaya çıkan bir sentez ya da çocuk durumundadır. Mumford'un anlatımını biraz daha açarsak şunları söyleyebiliriz: Avcı toplumun temel aletleri basit silahlardı ve bu silahlar sayesinde avlanarak besin ihtiyaçlarını karşılıyorlardı, köy toplumunun temel aletleri ise kap-kacaktı ve bu kaplar sayesinde ürettikleri ürünleri depoluyorlardı. İşte söz konusu silahlar biraz daha geliştirilip dış güçlere karşı korunmak ya da onları avlamaktan ziyade tahakküm amaçlı içe yöneldiğinde ve saban yardımıyla daha çok üretilen ürüne el koymaya başladığında kent kristalleşmiş demektir. Bu anlatı oldukça başarılı olmakla birlikte içindeki felsefî ton oldukça belirgindir.

Köyden kente geçiş anlatılırken dikkat edilmesi gereken en önemli husus köyün özellikleriyle kentin özelliklerini ayırtmaktır. Zira bu husus kentin ne olduğunu açıklamak için özellikle gereklidir. Kent deyince akla ilk olarak nüfus büyüklüğü akla gelir, yani belli bir nüfus büyüklüğüne ulaşmış yerleşim birimi kent olarak kabul edilmektedir. Örneğin Türkiye'deki istatistiklerde genellikle 10.000 nüfus eşiği kent olmanın şartı olarak kabul edilmektedir. Yine pek çok durumda bir kentin öneminden bahsedilirken onun nüfusunun büyüklüğünden dem vurulur. Nüfus kriteri niceliksel şart olarak kent için önemli olsa da abartılmamalıdır. Zira bir köy ile kenti ayıran şey sadece onun nüfusu değildir. Kentin köyden farkı asıl olarak bir medeniyeti medeniyet yapan durumlar açısından kent köy ayrışmasında ortaya çıkar. Söz konusu durumlar siyasal, sosyal, kültürel, dinî ve ekonomik alanlar olarak ortaya konulabilir. Zira bir yerleşim biriminin kent olarak adlandırılması için orada yöneten ve yönetilenin kesin olarak ayrışması gerekmektedir. Köy toplumunda söz konusu siyasal ikilem kentte olduğu netlikte ayrışmamıştır, bir ileri gelenler grubundan bahsedilebilir, ama bunlar siyasal hakim olmaktan çok âdetlerin taşıyıcısı ve anlatıcısı olan yaşlılar durumundadır. Sosyolojik olarak kent birincil ilişkilerden çok ikincil iliş-

kilerin ön plana çıktığı, toplumsal tabakalaşmanın görüldüğü bir yerleşim birimidir. Kültürel açıdan ise kentin belli ölçülerde çok kültürlü olması ve sahip olduğu kültürü maddi olarak da yansıtmaması gerekir, yani sözlü kültürden çok yazılı kültüre dayanması bu noktada önemlidir. Kent denen olgunun ortaya çıkışının zaten en önemli nedenlerinden biri dinî nedenlerdir. Zira tarihteki ilk yapılar ibadethaneler olagelmıştır. Dolayısıyla kentin dinî bir önemi de olmalıdır. Son olarak kent ekonomik bakımdan tarım dışı üretim biçimlerine dayanmasıyla kendisini köyden ayırır. Tabii ki tarım, temel ekonomik faaliyet olarak bugüne kadar önemini korumuştur. Ancak kenti kent yapan belli bir ticarî canlılığın varolmasıdır. İşte köy toplumundan kent toplumuna geçiş temel olarak bu alanlardaki değişimler üzerinden anlatılır.

Köy ile kentin farkı yukarıda belirtilen alanlar bakımından incelenmesi gerektiği gibi bir kent tipini başka bir kent tipinden ayıran farklılıklar da aynı alanlar bakımından incelenmelidir. Bununla birlikte batılı yazarlar kent tipolojilerini sayarken farklı ölçütler kullanmaktadırlar. Burada Weber'in, Zenden'in ve Sjöberg'in kent tipolojilerinden bahsedilecektir.

Weber'in kent düşüncesi Weber'in sosyal bilimlerdeki yeri düşünüldüğünde oldukça önemlidir, ayrıca batılı kent anlayışını oldukça iyi bir şekilde yansıtır. Weber kenti bir ideal tip olarak ele alır, ki bu onun sosyal bilimlerde geliştirdiği bir yöntem olarak bilinmektedir. Weber'e göre ideal bir kent tipinin özellikleri şunlardır: Sığınılacak bir kale özelliği göstermesi, pazaryerinin olması, bağımsız mahkemesinin olması, bir arada yaşama olanağı sunması, kısmî özerkliği bulunması. Burada önemli olan Weber'in bu özellikleri saydıktan sonra yaptığı yorumdur. Zira Weber'e göre tüm bu koşulların bir araya gelmesi yalnızca Batı'da mümkün olduğu için gerçek anlamıyla kent denince batı kentini anlamak gerekir. Bu yargının oldukça su götürdüğü aşikardır. Zira Roma İmparatorluğu başkentleri olan Roma ve İstanbul'u bir kenara bırakırsak 19. yüzyıla kadar batı söz konusu olan kent olduğunda diğer medeniyetlere kı-

yasla oldukça geridir. Özellikle İslam medeniyetinin kentleri olan Kordoba, Granada, Merakeş, Kahire, İstanbul, Bağdat, Şam, İsfahan, Delhi, Agra, Merv; Çin medeniyetinin kentleri olan Pekin, Xian (Changan), Luoyang, Linzi, Xianyang, Xiadu, Nanjing, Kaifeng, Hangzhou kendi dönemlerinde batı kentlerinden her bakımdan üstündüler. Dolayısıyla öncelikle Weber'in saydığı bu özellikler sorgulanmalıdır. Sığınulacak bir kale özelliği olması kent için önemlidir, ancak batı kentleri haricinde de birçok kentin kalesi ya da suru bulunmaktadır, ayrıca bu özellik bugün için geçerli değildir, artık kentleri koruyan kaleler değil, ulusal sınırlardır. Pazaryerinin olması da diğer medeniyetlerin kentlerini kentten saymamamız için bir neden olamaz çünkü kent demek belli bir ticarî aktivitenin olduğu yerleşim birimi demektir. Yukarıda sayılan İslam ve Çin kentleri tarihte, batı kentleriyle kıyaslandığında çok daha büyük bir ticarî aktiviteye sahipti. Bir arada yaşama hem kalabalık bir nüfusun bir araya gelmesi hem farklı sosyokültürel özellikleri taşıyan grupların bir araya gelmesi bakımından İslam kentleri açısından geçerliliğini korumaktadır. Kısmî özerklik ve bağımsız mahkemenin ise başka medeniyetlerin kentlerinde aranmadan önce bir kent için asli gereklilik olup olmadıkları sorgulanmalıdır. Batının tarihteki en önemli kentleri olduğunu söylediğimiz Roma ve İstanbul'un da ayrı bir kent hukuku ve özerkliği yoktu, zaten imparatorluğun başkenti oldukları için imparatorluk hukukuna tabiydiler. Dolayısıyla bu kriterler açısından bu kentlerin bile kent olmaları problemlidir. Bu son iki kriter Alman olan Weber'in Alman kentlerinin özerkliğine bakarak ortaya koyduğu söylenebilir. Sonuçta Weber'in bakış açısına göre kentler nerdeyse 5000-10000 nüfuslu ortaçağ Avrupası kentleri ile 19. yüzyıl sonrası Avrupa kentlerinden ibarettir.

Weber kentleri sınıflandırırken de yine Batılı paradigmanın içinden hareket eder. Weber kentleri ekonomik açıdan kentlerin egemen ekonomik bileşenlerini dikkate alarak sınıflandırır. Buna göre kentler üretici kent, tüketici kent ve ticaret kenti olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Tüketici kent, sarayların etrafında kurulan pazarların bir yerleşme merkezi ola-

rak civardaki gelir sahibi tüketici kitleyi, yerleşmek üzere bünyesine çekmeye başlamasıyla ortaya çıkan kent tipidir. Bu tip kentlerin kurulunda bir saray idaresinin yerine memurlar, sabit gelir sahipleri, topraktan aldıkları gelirlerini kentte harcayan lordlar yahut diğer siyasal güç sahipleri gibi büyük tüketiciler geçebilir. Üretici kent ise tüketici kentin satın alma gücü ile desteklenerek büyüyen küçük zanaat dallarının üretim imkanları ve kapasitesi arttıkça, üretici bir nüfus grubunu yoğun olarak bünyesinde barındırır. Tarihsel olarak düşünüldüğünde birinci kent antik ve ortaçağ kentine, ikinci kent ise çağdaş sanayi kentine denk gelir. Zira öteden beri küçük zanaat dallarında ün yapmış kentlerin varlığına rastlansa da üretici kentin en saf örnekleri sanayi çağında ortaya çıkmıştır. Ticaret kenti ise uluslararası ticaretin kavşak noktalarında bulunan kentlerdir. Bu tip kentlerde bir kentin yerleşme merkezi olarak oluşumunda ve gelişmesinde etkin rol oynayan faktör ticaret kazancı olmayıp ticaret kârıdır. Weber her ne kadar başka özellikleriyle de kenti ayırsa da temel ayrımı ekonomik açıdan yaptığı bu ayrımıdır. Bu ayrımında diğer batılı yazarların da yapmış olduğu gibi ekonomik bağlam açık bir şekilde görülmekte, sanayi kenti-sanayi öncesi kenti ayrımı ise üstü örtük bir şekilde var olmaktadır.

Zanden ve Sjoberg'in tipolojileri ise hem Weber'de olduğu gibi ekonomi eksenli hem de açık bir şekilde sanayileşme eksenli olarak çizilmiştir. Zira Zanden'e göre kentler sanayi öncesi kenti, sanayi kenti ve metropoliten kent olarak üçe ayrılmaktadır. Zanden 1800'lü yıllara kadar olan kentleri sanayi öncesi kent olarak nitelendirmektedir. Bu kent tiplerinde ticaret ve küçük zanaatlar görülmekle beraber; ilkel bir ulaşım sistemine sahip olması, güvensizlik ve savaşlar, kötü sağlık şartları ve hastalıklar, köylünün toprağa bağlanmış olması ya da sınırlı göç gibi bir takım faktörler, bu kentlerin sağlıklı olarak gelişimini engellemektedir. Zanden'e göre bu nedenlerle sanayi öncesi kentler ne toplumsal ne de ekonomik bakımlardan bir varlık gösterememişlerdir. Sanayi merkezi kentler ise sanayileşmenin getirdiği bir kent tipidir. Sanayi öncesi kentlerin gelişmesini en-

gelleleyen faktörler sanayileşmeyle birlikte ortadan kalkınca, kentlerdeki ekonomik ve toplumsal yapı büyük bir değişme göstermiştir ve fabrika sisteminin şekillendirdiği yeni bir kent tipi ortaya çıkmıştır. Metropolitan kent ise sanayi merkezi kentlerin yeni teknolojik buluşların etkisiyle birkaç sanayi merkezi kenti bünyesine alarak büyümesi olarak tanımlanmaktadır. Zanden'in bakış açısı ekonomik eksenli olmakla birlikte aynı zamanda batılı ilerlemeci anlayışı da yansıtmaktadır.

Gideon Sjöberg'e göreyse kentler sanayi öncesi kenti, geçiş dönemi kenti ve sanayi kenti olarak üçe ayrılmaktadır. Sjöberg her ne kadar teknoloji kriterini ön plana çıkarmış ve kente kentin yapısal özellikleri açısından bakmış ise de bakış açısının Zanden ve Weber'den farksız bir şekilde ekonomi eksenli ve ilerlemeci bir içeriğe sahip olduğunu söylemek doğru olacaktır. Sjöberg sanayi öncesi kenti ile sanayi kentini ayıran şeyin teknolojik bir bağlamda organik enerjiden inorganik enerjiye geçiş olduğunu belirtmektedir. Sanayi öncesi kentte haberleşme, iletişim ve ulaşım teknolojisindeki gelişmemişlik, uzmanlaşmış mahalle ve sokakları ortaya çıkarmıştır. Sanayi kentinde ise teknolojik gelişmişlik şehrin farklı bir yapıya sahip olmasına neden olmuştur. Ayrıca Sjöberg'e göre sosyal kontrol sanayi öncesi kentte daha fazla görülmektedir. Şehrin yapısı bakımından şunlar ileri sürülmektedir: Sanayi öncesi kentin mekansal yapısı, kentin ekonomik ve sosyal yapısı ile uyumludur. Sokaklar yalnız insanların ve taşıt aracı olarak kullanılan hayvanların geçeceği genişliktedir. Yapılar alçak ve sıkışiktır. Sosyal kontrol etkisi etnik grup mahallerinin çeşitli meslek gruplarının ayrı ayrı yerleşmesinde kendini göstermektedir. Varlıklı sınıflar kent merkezinde oturmaktadırlar. Alt tabakalar, özellikle istenmeyen unsurlar kentin dış mahallelerine itilmiştir. Sjöberg'in kuramsal çerçevesinde içinde geçiş dönemi kenti, sanayi kentinin dönüşüm sürecinde değerlendirilmektedir. Geleneksel yapıdan modern yapıya dönüşümü sağlayan toplumsal mekanizmaların sanayi kentini ortaya çıkaracağı kabul edilmektedir. Geçiş halindeki kentler kısmen sanayi öncesi, kısmen sanayi kentinin özelliklerini taşırlar. Bunlardan bir bölümü sömürgecili-

ğin ürünü olan kentlerdir. Ötekiler ise sanayi öncesi uygar toplumun yerli kentleridir. Sjöberg sanayi kentinde hizmet sektöründe çalışanların sayısının artışı, kentsel rekreasyon alanlarının çoğalmasını ve otomasyondaki artışı teknolojik gelişmelere bağlamıştır. Sanayi kentinde ekonomik yaşantı çok gelişmiştir. Etkili bir örgütlenme, ussal bir çalışma ve standardizasyon vardır. Kentsel mekan sanayi öncesi kente göre çok geniştir. Yollar genişlemiş, yapılar yükselmiştir. Kentsel arazi kullanımında uzmanlaşma artmış ve konut ve işyeri mekanları kesin olarak ayrılmıştır. Ayrıca kentin merkezinde alt sınıflar ve istenmeyen gruplar kalmış, üst ve orta sınıflar ise şehrin çevresine kaymıştır. Ayrıntılar bir tarafa geçiş kenti sanayi öncesi kentine göre, sanayi kenti ise geçiş kentine göre ileri bir aşamayı ifade eder. Bu da ekonomik eksensiz ilerlemeci mantığın açık bir sonucudur.

İslam kenti kavramsallaştırmasından bahsedebilmek için öncelikle kavram üzerindeki tartışmalardan bahsetmek gerekir. Zira bazı yazarlar İslam kenti kavramsallaştırmasına karşı çıkarken bir kısmı da bu kavramı benimsemişlerdir. Wirth'e göre İslam kentinde görülen fiziksel yapı özelliklerinden pek çoğu eski doğu kentlerinde de mevcut olup İslam kentinin tek karakteristik özelliği olarak çarşırı saymak mümkündür. Hourani ve Grunebaum da İslam kentleri arasında ortak bir plan tipinden bahsedilemeyeceğini ve İslam kentlerinin pek çok bakımdan diğer Ortaçağ şehirlerine benzerlik arz ettiğini belirterek İslam kenti yerine İslam dünyası kentlerinden bahsetmenin daha doğru olacağı fikrini ileri sürmektedir. Weber ise bir kentte olması gereken özellikler çerçevesinde İslam kentini incelemekte ve yaşadığı dönemdeki İslam kentlerinin gerçek anlamda kent olmadığı görüşünü ileri sürmektedir. İlber Ortaylı da ayrı bir İslam kentinden söz edilemeyeceğini, Osmanlı kentlerinin daha çok sanayi öncesi kent özelliğini taşıdığını belirtmektedir. Ona göre İslam, kente bir karakter değil, daha ziyade bir renk verir.

Diğer taraftan Marçais İslamiyet'in tam olarak ancak kentlerde yaşanabileceği belirterek İslam kentinin Müslümanların

yaşam tarzıyla şekillendiğini ve karakteristik özellikleriyle belirli bir İslam kenti tipinden bahsetmenin mümkün olacağını kabul etmektedir. İslam kenti kavramını benimseyen Ira Lapidus'a göre, bir İslam kenti beş temel yapısal öge üzerine oturur. Bu ögeler cami, çarşı konut alanlarıyla dış mahalleler, kale ve yönetici sınıfın oturduğu yönetim merkezi saraylardır. İslam medeniyeti geliştikçe kent plancılığı da gelişerek bu temel öğelere yeni yeni ilaveler olmuştur: Han, hamam, bedesten, çeşmeler ve eğitim tesisleri gibi. Bununla ilgili olmak üzere Stern, İslam kentinin en önemli özelliklerinden birinin yapısının esnekliği, yani kentsel donatıların (cami, çarşı, okul, han, hamam vs.) coğrafi mekandaki yerinin değişebilir olduğunu söylemektedir. Keleş'e göre de bir İslam kentinden bahsedilebilir. Ona göre toplulukların değer sistemleri insan yaşamının türlü yönlerini etkiler. Bunun sonucunda İslam toplumu bakımından farklı kentler benzer özellikleri taşıyarak ortak bir kent tipi oluşturmuşlardır. Nitekim kapalı çarşılar, Pazar yerlerinin iç düzeni, Şam'da, Mekke'de, Kahire'de Kudüs'te ve Trablusgarb'da birbirinden çok farklı değildir. Evlerin yapısına bakıldığında da ortak özellikler ön plana çıkar. Zira Müslüman evleri, sokağa sırtını çevirmiş, iç avlusuna dönük, ışığını avlusundan alan yapılardır. Yapının bütün öğeleri, içinde yaşayanlara mahremiyet sağlayacak biçimde birbiriyle bağlantılıdır.

Bu teorik tartışmaları bir tarafa bırakırsak İslam kentinin varlığını ispat edecek en önemli şey tarihî gerçeklerde aranabilir. Nitekim İslam yayılışı ile paralel bir şekilde ilgili bölge ve bu bölgede yaşayanlar dikkate değer ölçüde kentleşmişlerdir. Arapların İslamiyet'ten önce de kentleri olduğu halde bunlar hem küçük kentlerdi ve bir kent olmanın niteliklerini taşımak bakımından oldukça problemliydiler. Zira az sayıdaki bu küçük kentler bir medeniyetin temel unsurlarını taşıyorlardı. İslam'ın bir medeniyet halini almasıyla bölge hem barındırdığı kent sayısı bakımından, hem de kentlerin nüfusu bakımından hem kentlerin niteliği bakımından tam anlamıyla kentleşti. Mekke ve Yesrib küçük ve iptidai birer kentken, 200 yıl sonra 600.000 nüfuslu ve mükemmel bir şehir olan Bağdat bir Müslü-

man şehriydi. İspanya'nın kuzeyinde Hristiyan güneyinde İslam devleti varken bölgenin gelişmiş kentleri Müslümanlar tarafında bulunmaktaydı. Türkler İstanbul'u aldıklarında İstanbul nerdeyse bir harabe iken 100 yıl sonra dünyanın en büyük kentlerinden biri haline geldi. Gücünü kaybetmiş Hint medeniyetinin toprakları üzerine kurulan Babür devleti Delhi ve Agra'yı inşa etti. Ayrıca Türklerin şehirleşmesinde de İslam'ın payı olmuştur. İslamiyetten önce kent tarihleri zayıf olan Türkler İslamiyet'e girdikten sonra Buhara, Semerkant, Merv gibi şehirleri inşa ettiler ya da geliştirdiler. Kısaca İslam bir şehir medeniyeti, ya da sözün özü bir medeniyet olarak bölgenin ve toplulukların kentleşmesinde önemli bir rol oynadı. Durum böyleyken İslam'ın kent bağlamında özgün bir yeri olmadığını söylemek haksızlık olacaktır.

Diğer taraftan İslam kentini inceleyen bakış açısı eksenine medeniyet perspektifini almak durumundadır. Çünkü İslam'ın kente katkısı İslam medeniyetinin zenginliği bakımından değerlendirilmelidir. Dolayısıyla İslam kentleri değerlendirilirken bir medeniyeti medeniyet yapan unsurlar açısından değerlendirilmelidir. Bunlar siyasal, ekonomik, dinî, toplumsal, kültürel, yapısal unsurlar olup ayrıca kent bağlamında özel ve kamusal yaşamın özgünlüğü de incelenmelidir. Bu inceleme bize yukarıda verilen sınıflamalardan farklı sonuçlar vereceği gibi kente ekonomiyi eksene alan ilerlemeci bakışın yanlış olduğunu gösterecektir. Örneğin 19. yüzyıl İstanbul'u ile bugünün İstanbul'u kıyaslandığında bugünün İstanbul'u batılı kriterlere göre daha iyi durumda bulunabilir. Ancak meseleye sosyo-kültürel çeşitlilik açısından bakıldığında 19. yüzyıl İstanbul'u bugünün İstanbul'una göre çok daha kozmopolittir. 19. yüzyıl İstanbul'u içinde yaşayan gayrimüslim nüfusun büyüklüğüne rağmen bir İslam şehridir, bugünün İstanbul'u nüfusunun nerdeyse tamamı Müslüman olduğu halde bir İslam şehri olduğu da batı kenti olduğu da sorunludur ve bu durum bir ilerlemeden çok gerilemeye işaret eder.